

מערכת החינוך בתל אביב במעבר ממנדט לעצמאות – שינוי והתמדה

ערן אלדר

מכון עזריאלי ללימודי ישראל, אוניברסיטת קונקורדיה, מונטריאול, קנדה
(drelardar100@gmail.com)

מערכת החינוך בתל אביב בתקופת שלטון המנדט הבריטי היתה מן ההישגים הגדולים והחשובים של העיר ושיקפה במידה רבה את גידולה והתפתחותה, בעיקר כ"עיר עברית". היתה זו מערכת החינוך הגדולה בארץ. מערכת החינוך של עיריית תל אביב היתה אוטונומית וביצרה את מעמדה וכוחה הפוליטי של העירייה מול מוסדות היישוב האחרים ומול ממשלת המנדט הבריטי. לאחר הקמת המדינה ביקשה העירייה לשמור על האוטונומיה של מערכת החינוך ומצד שני ציפתה שממשלת ישראל תיאות להשתתף באחזקת רשת החינוך העירונית ובפיתוחה, שכן בשנות החמישים, גם בשל הקשיים התקציביים שנבעו מהוצאות העירייה במלחמת העצמאות וגם בשל קשיי העירייה מול הגידול שחל במספר התלמידים, היא נזקקה לתוספת תקציבית מהממשלה. מאמר זה מבקש לבחון את יחסה של ממשלת ישראל כלפי מערכת החינוך של העיר תל אביב ואגב כך גם את יחסו של השלטון המרכזי בישראל לעיר תל אביב באופן כוללני. המאמר עוסק בשינוי והמשכיות והוא מבקש לתאר ולנתח פן אחד מני רבים של התפתחותה האורבנית של תל אביב – מערכת החינוך העירונית על נדבכיה ומוסדותיה השונים.

מילות מפתח: תל אביב, המנדט הבריטי, שלטון מקומי, מערכת החינוך, יחסי עירייה-ממשלה.

The Educational System of Tel-Aviv in the Transition from Mandate Rule to Independence – Change and Perseverance

Eran Eldar, Azrieli Institute of Israel Studies, Concordia University, Montreal, Canada

During the rule of the British Mandate, the education system of Tel Aviv was considered one of the city's greatest achievements which also reflected its growth and development as a Hebrew city. It was also the largest educational network in the country which strengthened the city's position and political power versus other national institutions and versus the government of the British Mandate. Ever since the establishment of the State of Israel, the city of Tel Aviv has insisted on preserving the autonomy over its educational system. However, due to budgetary constraints arising from the expenditure caused by the War of Independence and the problems of accommodating a growing number of students, the city needed additional government funds. It took some persuasion to get the Israeli government to participate in maintaining the system. This paper examines the Israeli government's attitude towards the educational system of Tel Aviv and thereby also the attitude of the central government towards the city in general.

Key Words: Tel Aviv, British Mandate, local government, educational system, municipal-governmental relations.

מערכת החינוך בתל אביב בתקופת שלטון ממשלת המנדט הבריטי היתה מן ההישגים הגדולים והחשובים של העיר ושיקפה במידה רבה את גידולה והתפתחותה, בעיקר כ"עיר עברית".¹ היתה זו מערכת החינוך הגדולה בארץ והיא כללה מעונות יום וגני ילדים, בתי ספר יסודיים, בתי ספר ערב לנערים עובדים, בתי ספר תיכוניים עיוניים ומקצועיים, רובם ככולם פרטיים, חינוך משלים ושיעורי ערב למבוגרים. מערכת החינוך של עיריית תל אביב היתה אוטונומית וביצרה את מעמדה וכוחה הפוליטי של העירייה מול מוסדות היישוב האחרים ומול ממשלת המנדט הבריטי.² לאחר הקמת המדינה ביקשה העירייה לשמור על האוטונומיה של מערכת החינוך בצפייה שממשלת ישראל תיאותר להשתתף באחזקת רשת החינוך העירונית ובפיתוחה, שכן בשנות החמישים, גם בשל הקשיים התקציביים שנבעו מהוצאות העירייה במלחמת העצמאות וגם בשל הקושי לעמוד בגידול שחל במספר התלמידים,³ היא נזקקה לתוספת תקציבית מהממשלה. מטרתו של מאמר זה היא לבחון ולנתח את יחסה של ממשלת ישראל כלפי מערכת החינוך של העיר תל אביב כפי שהתבטא בסיוע כספי לעיר ובכך להצביע על שינוי והמשכיות במערכת זו שהיא אחד המדדים שבהם נמדדת התפתחות אורבנית של עיר. השערת המחקר היא כי גם בשל הריכוזיות של ממשלת ישראל בשנים הללו וגם בשל ירידת מעמדה של תל אביב והפגיעה באוטונומיה העירונית שלה, לא זכתה מערכת החינוך העירונית לשגשוג לה ייחלה. המאמר עוסק בשינוי והמשכיות והוא מבקש לתאר ולנתח פן אחד מני רבים של התפתחות האורבנית של תל אביב – מערכת החינוך העירונית על נדבכיה ומוסדותיה השונים.

רקע היסטורי: גיבושה של מערכת החינוך בתל אביב

מערכת החינוך העברית בארץ ישראל בתקופת המנדט הושפעה משלושה גורמים עיקריים: האוטונומיה של החינוך העברי כלפי שלטון המנדט הבריטי, בעלות היישוב על מערכת החינוך והיווצרותם של הזרמים בחינוך.⁴ תל אביב היתה בעלת מעמד מיוחד במערכת זאת, שכן בשל הקושי של ההנהלה הציונית, ולאחר מכן של הוועד הלאומי, להקצות משאבים לחינוך, התחזק המעמד האוטונומי של מערכת החינוך בעיר, שמומנה על ידי מיסוי עירוני מיוחד ביחס למוסדות הכלליים (שביט וביגר 2001: 343). השלטון הבריטי איפשר למערכת החינוך העברי בארץ ישראל להתפתח באופן אוטונומי ומעורבותה של הממשלה בניהול המערכת ובקביעת תוכני הלימוד היתה מועטה. בשנת 1938 תיאר דוד צבי פנקס, ראש המחלקה לחינוך של עיריית תל אביב, את

1 חלק ממוסדות החינוך בעיר היו מעורבים במאבק להשלטת העברית כשפת היום-יום. בשנות העשרים זוהה המאבק למען העברית בתל אביב בעיקר עם גדוד מגיני השפה שנוסד בעיר בשנת 1923 ורבים מחבריו היו תלמידי הגימנסיה העברית הרצליה.

2 ההגמוניה של המפלגות האזרחיות בהנהלת העיר תל אביב גרמה לכך שהעיר היתה גוף פוליטי כמעט עצמאי במסגרת היישוב היהודי בארץ ישראל. את רוב מפעלי הפיתוח שלה וכן את השירותים העירוניים מימנה העיר מהכנסותיה, ללא תלות במימון חיצוני של קרנות ציוניות או של התקציב הלאומי. רמת השירותים שנתנה העירייה לתושבי העיר היתה גבוהה ביחס לשירותים שסיפקו רשויות מקומיות אחרות בארץ ישראל. בין היתר העירייה קיימה רשת חינוך עירונית.

3 חלקם מאוכלוסייה חלשה מן השכונות החדשות ביפו שצורפו לעיר וכן עולים חדשים.

4 בשנות העשרים התפצלה מערכת החינוך של היישוב היהודי לפי שיוך פוליטי ורעיוני ומכך נבעו שלושה זרמים בחינוך היסודי: רשת החינוך הכללי, זרם העובדים זרם המזרחי (ומשנת 1930 גם הזרם של אגודת ישראל). בתל אביב למדו רוב התלמידים בבתי הספר הכלליים ובאלה של זרם המזרחי שהיו באחריותה של העירייה. עקרון הזרמים בחינוך בוטל עם חקיקתו של חוק חינוך ממלכתי ב-12 באוגוסט 1953.

המערכת שעליה היה מופקד ואמר שהיא "ראי נאמן לגידולה ולהתפתחותה של העיר" (שביט וביגר 2008: 279).

מערכת החינוך בתקופת המנדט הפכה לאחד ממגשימי היישות של תנועת התחייה הלאומית בארץ ומחינוך זה בהתגבשותו ציפו, יותר מאשר בכל תחום חברתי אחר, לסייע ביצירתה של אחדות לאומית על יסודות חברתיים ותרבותיים משותפים.

מפעל החינוך בארץ ישראל באותה תקופה היה מפוצל ונתון בידי רשויות אדמיניסטרטיביות שונות. הצד המשותף לכל מוסדות החינוך היה מקומה של השפה העברית כשפת הלימוד וכשפת הדיבור. בתחילת שנות העשרים נטל ועד הצירים לידי את האחריות המנהלית על מפעל החינוך ואת ניהול כספי המפעל; הוועד הקים מחלקת חינוך ומינה ועדת חינוך, קבע את סדרי עבודתם של המורים ואת דרגת משכורתם, וניסח תכנית לימודים לבתי הספר העממיים והתיכוניים. מפעל החינוך הלך והתפתח והתביעה הכספית מהקופה הציונית הלכה וגדלה, עד לסך של 120,000 לא"י בשנה; קופת היישוב לא יכלה לשאת בעול התביעה שכן נדרשה לספק את התקציבים למפעל ההתיישבות (אטיאש 1944: 156).

החל מאוקטובר 1926 הונהגו בתל אביב לימודים חנים בגני הילדים ובבתי הספר היסודיים העירוניים; הלימודים מומנו באמצעות הטלת מס חינוך פרוגרסיבי על כלל התושבים, ששיעורו נקבע בהתאם לגודל הדירה. בעקבות מהלך זה יכלה עיריית תל אביב להצהיר כי מספר התלמידים בבתי הספר היסודיים עלה מ-3,285 תלמידים בשנת תרפ"ה (1925) ל-5,442 בשנת תרפ"ז (1927). העירייה קבעה כי תל אביב היא העיר הראשונה במזרח אשר העמיסה על עצמה את הדאגה לחינוך בניה ומספקת את החינוך בחינם לדל ולעשיה. החלטה זו על ביטול שכר הלימוד ועל מימון הלימודים באמצעות מסים עירוניים ביטאה את האוטונומיה העירונית של תל אביב בכלל ובתחום החינוך בפרט, את הסוציאליזם המוניציפלי של עיריית תל אביב מבחינה ערכית-פוליטית⁵ וכן את המקום המרכזי שתפס החינוך בהווי ובתרבות של העיר.

עד סוף שנת 1932 היתה מערכת החינוך הלאומי בבעלותם של "ההסתדרות הציונית" ומוסדותיה ובסוף שנה זו הועברה הבעלות לידי היישוב בארץ – "כנסת ישראל" ו"הוועד הלאומי". נקבע ועד מנהל למערכת החינוך של כנסת ישראל, שהורכב מחמישה חברים: שניים מטעם הנהלת הוועד הלאומי, אחד מהנהלת הסוכנות היהודית, אחד מטעם עיריית תל אביב ואחד מטעם ועד ארגון בתי הספר במושבות. העברת הבעלות על החינוך לידי היישוב ומוסדותיו לזותה בהקמת הזרמים כמייצגי הגופים הפוליטיים ובחיזוקן של הרשויות המקומיות, ובעיקר של עיריית תל אביב ושל המושבות שנמנו עם החוגים האזרחיים.⁶

5 מדצמבר 1925 למשך שנתיים כיהן דוד בלוק, ראש סיעות הפועלים, כראש העירייה.

6 מיקומם של החוגים האזרחיים על המפה המפלגתית היישובית ואחריה נעשה בדרך השליה: לא ימין ולא שמאל, אלא ביניהם. הגדרה זו שיקפה את אופיים הדיפוזי של החוגים האזרחיים מהבחינה הארגונית והרעיונית כאחד ורמזה על חולשתם הפוליטית. ה"חוגים האזרחיים" היו התארגנויות וחוגים של הציבור המכונה "המעמד הבינוני", שנמנים בו בעלי בתים, איכרים, סוחרים, תעשיינים, בעלי מלאכה, בעלי מקצועות חופשיים ואישים בעלי מעמד ציבורי נכבד. החוגים האזרחיים הטביעו חותמם בעיקר על הכלכלה ותורמתם ליצירת המשק היהודי בארץ ישראל היתה מרעת ואולם עוצמתם הכלכלית לא תורגמה לתחום הפוליטי.

בשנת 1934 קיבלה העירייה על עצמה את האחריות על מערכת החינוך הציבורית בעיר. העירייה היתה שותפה בכירה בוועד המנהל של מחלקת החינוך של הוועד הלאומי ומערכת החינוך בעיר היתה לכאורה כפופה להחלטותיה. בדצמבר 1935 החליטה מועצת עיריית תל אביב כי העירייה תשתתף במימון שנת הלימודים תרפ"ו בשיעור של 60 אחוזים מהוצאות החינוך העממי, משום שילדים רבים "היו מתגלגלים ברחובות ללא תורה ודרך ארץ",⁷ בהיעדר יכולת מצד הוריהם לשלם את שכר הלימוד.

בין השנים 1936–1952 היתה מערכת החינוך של תל אביב הגדולה ביישוב היהודי ולאחר מכן במדינת ישראל. אף שבארץ ישראל טרם היה חוק חינוך חובה, הצליחה העירייה בשנות הארבעים לשלב יותר מ-85 אחוזים מהילדים בני 6–12 במסגרות השונות של החינוך היסודי. בשנת 1932 קיבלה העירייה על עצמה את האחריות על מערכת החינוך הציבורית בעיר – דהיינו על גני הילדים ועל בתי הספר היסודיים; העירייה דאגה למימון בלעדי שוטף של המוסדות הקיימים, לפתיחה של כיתות לימוד ומוסדות חדשים, לסבסוד של למעלה מ-90 אחוזים מהוצאות החינוך של התלמידים מיפן, לשירות רפואי והיגייני מסובסד לכל תלמידי בתי הספר, לסבסוד מפעל ההזנה לתלמידים ואף להספקה של מחברות וספרים ללא תשלום.

משנת 1934, השנה בה זכתה תל אביב למעמד רשמי של עירייה מטעם ממשלת המנדט,⁸ חלה תנופה משמעותית בבנייה של בתי ספר יסודיים בעיר, ובין השנים 1934–1940 הושלמה בנייתם של 12 בתי ספר יסודיים. בשל צפיפות התלמידים בכיתות (שהגיעה בשנת 1939 עד ל-50 תלמידים בכיתה) הוחלט להנהיג שיטה של שתי משמרות לימוד, הראשונה עד הצהריים והשנייה החל משעות הצהריים. בשנות מלחמת העולם השנייה נבלמה התרחבות התשתית של מערכת החינוך הציבורית בעיר, אולם הגידול במספר התלמידים נמשך.

הוועד הלאומי מצידו לא הצליח לממן את כל מערכת החינוך בעיר ומשום כך נאלץ להסכים לאוטונומיה של מערכת החינוך בתל אביב. עיריית תל אביב החלה לתבוע עצמאות ואת תביעתה ביססה על עצמאותו של זרם העובדים, שהשתייך לוועד הלאומי אך זכה לאוטונומיה מפליגה בתוכו בשנים 1932–1939. עיריית תל אביב עצמה ויתרה על חלקה בתקציב החינוך והתנתקה ממערך ההקצבות הממשלתיות ששולמו באמצעות הוועד הלאומי; כיוון שכך נאלץ הוועד הלאומי להסכים לאוטונומיה של מערכת החינוך בתל אביב.

ב-14 באוגוסט 1934, בעת סיורו של הנציב העליון ארתור ווקופ בתל אביב, הוגש לו תזכיר מטעם עיריית תל אביב ובו דרישות שונות, שאחת מהן נגעה למערכת החינוך בעיר.⁹ בשאלת השתתפותה של הממשלה בהחזקת בתי הספר העממיים נאמר בתזכיר, כי תל אביב היא העיר היחידה בארץ

7 ארכיון עיריית תל אביב (להלן: אעת"א), פרוטוקול ישיבת מועצת העירייה השנייה, 17 באוקטובר 1925.

8 בינואר 1934 קיבלה מועצת עיריית תל אביב מעמד חוקי של עירייה. פקודת העיריות (Municipal Corporations Ordinance) קבעה את המסגרת החוקית ליחסים המנהליים בין הרשויות המקומיות לבין הממשלה והגדירה את סמכות ראש העירייה וחברי מועצת העירייה. פקודה זו התבססה על חקיקה בריטית, אולם הותאמה לתנאים בארץ ישראל. תחומי הפעילות של הרשות המקומית הוגבלו בפקודה בעיקר לנושאים בתחום התשתיות כמו תכנון ובניין עיר, סלילת כבישים ועבודות ציבוריות ותחומים אחרים כגון חינוך, בריאות ורווחה שלא היו באחריותה של הרשות המקומית.

9 ידיעות עיריית תל אביב (להלן: יעת"א), שנה 5, חוברות 11–12, אוגוסט–ספטמבר 1934, עמ' 477.

הנושאת בעול החינוך לכל ילדיה; בתזכיר צוין כי הסכום שתרמה הממשלה להחזקת בתי הספר העבריים שנמצאו ברשת החינוך היה פעוט, ולא היה מבוסס על מספר הילדים הלומדים, כי אם על היחס בין תושבי הארץ הלא-יהודים לתושבי הארץ היהודים. בתזכיר נטען כי כעיר שיש בה רשת חינוך מקומית, רשאית תל אביב לדרוש ולקבל מאת הממשלה סכום הזהה לכל הפחות לסכום שמכניס מס החינוך לממשלה. העירייה הסתמכה בטענותיה על המקובל באנגליה, שם השתתפה הממשלה בתקציב החינוך העירוני בשיעור של עד 50 אחוזים מההוצאות.

בשנת 1936 עמד תקציב החינוך העירוני של תל אביב על 89,840 לא"י. מערכת החינוך העירוני כללה 21 בתי ספר ו-41 גני ילדים. בבתי הספר בעיר למדו 11,400 תלמידים ובגני הילדים 2,334 ילדים.¹⁰ רוב בתי הספר התיכוניים בעיר היו פרטיים. בית הספר התיכון העירוני העיוני הראשון בתל אביב, שלימים נקרא תיכון עירוני א', נפתח בבניין בית הספר "אחד העם" בשנת הלימודים תש"ו; למדו בו 74 תלמידים בשתי כיתות לימוד. בשנת הלימודים תש"ח כבר היו בו 15 כיתות של תלמידים חילוניים שבהן למדו 520 תלמידים, וארבע כיתות של תלמידים דתיים שבהן למדו 150 תלמידים. מערכת החינוך העירונית היסודית גדלה מאוד עד קום המדינה, ובשנת 1948 עמד תקציב החינוך העירוני על 900,000 לא"י.¹¹ בשנת 1951 כבר פעלו בעיר 84 בתי ספר, שבהם למדו 38,831 תלמידים. מערכת החינוך היתה פאר גאוותה של העירייה.

לאחר הקמת המדינה

עם קום המדינה קיוותה עיריית תל אביב כי ממשלת ישראל תסייע בצורה משמעותית בהחזקה ובפיתוח של רשת החינוך בעיר. ב-10 באוגוסט 1948 כתב ראש העירייה רוקח לשר הפנים יצחק גרינבוים: "כידוע לכבודו נתקפח הישוב העברי בארץ על ידי ממשלת המנדט בהקצבתה לצרכי החינוך היהודי [...] לפי המצב הקיים לא נוכל להמשיך לשאת לבדנו את המעמסה הכספית של החזקת החינוך. אני מבין כי עוול זה שהיה קודם לכן יתוקן עתה בממשלת ישראל".¹²

עד שהוקם משרד החינוך הממשלתי בתחילת 1949, פעלה במדינת ישראל ועדת שרים מיוחדת לענייני חינוך, אך נציג עיריית תל אביב כלל לא הוזמן להשתתף בה. כמו בתחומים אחרים, גם בתחום החינוך היתה מדיניות הממשלה לזנוח את העירייה¹³ בלי להציע חלופה מספקת לתפקידים שמילאה העירייה לפני קום המדינה. זה היה סופה של האוטונומיה החינוכית של עיריית תל אביב.

עשר השנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל היו דרמטיות ביותר עבור מערכת החינוך. באותן שנים עלו ארצה כמיליון עולים ורבים מהם היו בגיל המתאים לחינוך חובה. אוכלוסיית גני הילדים ובתי הספר העבריים גדלה פי חמישה: מכ-100,000 תלמידים לכ-500,000 תלמידים. גם המערכת לחינוך מבוגרים גדלה מאוד. היישוב הוותיק, שמנה בשנת 1948 בסך הכול 650,000 נפשות, פעל למה שכונה אז "קליטה תרבותית ורוחנית" של כמיליון עולים חדשים. בעיקר התאמצו אנשי היישוב להורות את השפה העברית ליוצאי עשרות הגלויות, ולהעביר להם תמצית של יסוד הצינונות.

10 יעת"א, שנה 7, ספר השנה של עיריית תל אביב לשנת תרצ"ז, עמ' 26.

11 יעת"א שנה 18, חוברות 3-4, אוקטובר 1948, עמ' 36.

12 אעת"א, 93 – (14) 7, מיכל 1977.

13 הממשלה כרסמה באוטונומיה העירונית במסגרת המדיניות הריכוזית שלה, ששאפה להכפיף אליה את הרשויות המקומיות.

הסמכויות החוקיות שהיו בתקופת ממשלת המנדט בידי הנציב העליון, ושהועברו לשר החינוך והתרבות של ממשלת ישראל, התבססו על פקודת החינוך, 1933, שהכילה הוראות בענייני חינוך, השגחה על בתי ספר ועוד, ועל פקודת העתיקות, שהכילה הוראות בדבר הפיקוח על העתיקות במדינה.¹⁴ הסמכויות החוקיות שבידי שר החינוך והתרבות מתוקף חקיקת הכנסת התבססו על חוק לימוד חובה, התש"י-1950. שר החינוך והתרבות¹⁵ הופקד על ביצוע חוק זה, שמטרתו היתה להנהיג חובת לימוד כללית.

משרד החינוך התנהל עד 1950, במבנה של מחלקות מקבילות, שפעמים רבות לא היה תיאום ביניהן. שתי המחלקות הגדולות היו מחלקת החינוך, שעסקה בחינוך הפורמלי, ומחלקת התרבות, שעסקה בעיקר ב"קליטה תרבותית" של העולים. על אף קשיי הארגון של משרד החינוך, לחץ ראש הממשלה בן-גוריון כי אחד החוקים הראשונים שתחוקק הכנסת יהיה "חוק לימוד חובה" חינוך. המשרד גיבש את החוק והליכי החקיקה הסתיימו בספטמבר 1949. למרות המצב הכלכלי והחברתי הקשה ביותר של המדינה בשנתה הראשונה, נתנה הכנסת עדיפות לחינוך. נקבע כי ילדים בני הגילים 5-14 יהיו זכאים לחינוך חינוך בלי כל הבדל דת, מין, גזע, מצב גופני או נפשי.

דוד רמז, שמונה לשר החינוך השני בשנת 1950, ביצע פעולות ראשונות של ארגון יעיל ונכון יותר במשרד החינוך. החינוך היה אחד הנושאים העיקריים במסע הבחירות בשנת 1951, מה שאילץ את מפא"י לנסח מדיניות כוללת בתחום. בן-גוריון שהיה נאמן להשקפה הכללית על הממלכתיות היה משוכנע כי חינוך ממלכתי אחיד הוא ההסדר הטוב ביותר והמליץ לבטל את שליטת המפלגות בתחום החינוך, שביטוייה המובהק היה שיטת הזרמים.

לאחר הבחירות ביולי 1951 מונה לתפקיד בן ציון דינור (דינבורג) ובתקופת כהונתו, באוגוסט 1953, נחקק חוק חינוך ממלכתי; חוק זה יצר אחדות ואסר על קיום קשרים בין בתי הספר לבין המפלגות הפוליטיות. החוק העביר כמעט בבת אחת את מערכת החינוך ממצב של חינוך פוליטי-מפלגתי ישיר למצב ניטרלי יותר, של מערכת א-פוליטית ונטולת אידאולוגיות. הוחלט להנהיג בארץ מערכת של חינוך ממלכתי-כללי בנפרד מהחינוך הממלכתי-דתי.

מחלקת החינוך של עיריית תל אביב כללה משרד ראשי ומספר מחלקות עזר, דוגמת תחנת התייעצות פסיכו-היגיינית, התחנה להדרכה מקצועית, המכון הביולוגי-פדגוגי ובית תרבות לנוער בשכונת נווה שלום. מפעל החינוך התל אביבי היה הגדול והמסועף ביותר בארץ בתחילת שנות החמישים והוא כלל גני ילדים ומעונות ילדים, בתי ספר עממיים מכל הסוגים, בתי ספר ערב לנערים עובדים ובתי ספר תיכוניים ומקצועיים. לאחר קום המדינה, עם סיפוח יפו והשכונות שמעבר לנחל מוסררה (איילון) ומעבר לירקון, ועם הגעתם של אלפי עולים חדשים לתחומי תל אביב רבתי, הוכפל מספר תושבי העיר ומספר התלמידים בבתי הספר העירוניים גדל פי שלושה.

ב-30 באוגוסט 1948 כתב ראש העירייה רוקח לשר הפנים כי העירייה מתקשה לעמוד במעמסה הכספית של החזקת מערכת החינוך בעיה. רוקח טען בפני השר כי בתקופת ממשלת המנדט קופח

14 שנתון הממשלה תשי"א, עמ' 91.

15 מיד לאחר הכרזת העצמאות ובמשך כעשרה חודשים, מאמצע מאי 1948 ועד מרס 1949, ניהלו את המדינה מועצת המדינה הזמנית והממשלה הזמנית, בראשות דוד בן-גוריון. בממשלה הזמנית כיהנו 13 שרים, ולא נכלל בה שר לתחום החינוך. ב-10 במרס 1949 נבחר זלמן שזר לתפקיד שר החינוך.

היישוב היהודי כולו – והעיר תל אביב במיוחד – בעניין ההקצבה לצורכי החינוך. הוא טען כי גם הוועד הלאומי, בְּחֶלְקוֹ את הקצבתו לרשויות המקומיות, "מנה את תל אביב בין האמידים"¹⁶ ולכן ניתן לערייה רק חלק זעום מהוצאותיה בגין החינוך. רוקח הסביר כי תקציב החינוך השנתי של הערייה הגיע לסכום של 800,000 לא"י בעוד השתתפות הממשלה היא בסך 35,000 לא"י בלבד.¹⁷ רוקח הסביר כי שנת הלימודים תש"ט עומדת להיפתח, כי ההוצאות לחינוך גדלות והולכות וכי גם מספר התלמידים במערכת החינוך גדל. הוא טען כי "לפי המצב הקיים לא נוכל להמשיך לשאת לבדנו את המעמסה הכספית של החזקת החינוך ובפרט עם ההוצאות הנוספות, בודאי אין לאל דינו לכלכל אותן".¹⁸ רוקח ביקש מהשר כי "עול זה שהיה קיים" יתוקן על ידי ממשלת ישראל.

ראש הממשלה דוד בן-גוריון ביקש להבהיר לראש עיריית תל אביב כי מעתה יש כתובת אחת לניהול ענייני החינוך. "כל משטר החינוך כפי שהוא קיים זה שנים לא ישר בעיני ולדעתי הכרחי שיהיה משרד חינוך אחד, כבכל מדינה, שינהל את ענייני החינוך וההשכלה", כתב בן-גוריון לרוקח.¹⁹

באפריל 1949, במכתב לשר האוצר של ממשלת ישראל, אליעזר קפלן, תיאר רוקח את מצוקת החינוך בעיר לאחר מלחמת העצמאות. "הערייה סובלת מאוד ממחסור בבתי ספר עירוניים ולכן נאלצנו לשכור דירות רבות לצורך בתי הספר שלנו", כתב רוקח לשר.²⁰ רוקח הסביר לשר כי מלבד ההוצאות המרובות בדמי השכירות ובהוצאות להחזקת הדירות השכורות, סובל החינוך מאי-התאמתן של הדירות השכורות לצורכי החינוך: אין להן חצר מתאימה, אולם התעמלות, חדרי ספרייה ועוד. רוקח הבהיר כי יש צורך מידי לבנות בתי ספר נוספים כדי לקלוט את מספר התלמידים ההולך וגדל מדי שנה. בתחילת שנות החמישים גדלה אוכלוסיית התלמידים כתוצאה מסיפוח יפו והשכונות לעיר, מקליטת עלייה ומיישום חוק חינוך חובה. כתוצאה מכך הוכפל בשנת הלימודים תשי"ד (1953-1954) מספר הלומדים במערכת החינוך העירונית לעומת מספרם ערב הקמת המדינה (שביט וביגר 2013: 165).

ב-3 ביוני 1951 במהלך ישיבת הערב של מועצת עיריית תל אביב הוחלט לשגר "משלחת אל הממשלה" על מנת לשטוח את טענות הערייה בעניין בעיות החינוך. בישיבה הערייה הוקרא תזכיר לראש הממשלה שכלל טענות "על חוסר הסדר מצד הממשלה בקשר עם הקצבות חומרי גלם והלוואות להקמת בניינים לבתי ספר".²¹ בתזכיר צוין כי בשל העלייה ההמונית מספר התלמידים גדל מ-27 אלף בשנת 1949 ל-42 אלף בשנת 1950 ובשנת 1951 אף נוספו עוד כ-12 אלף תלמידים וכי 2,000 ילדים לומדים במשמרת שנייה בבניינים שכורים ללא חדר עזר. התזכיר קבע כי יש צורך ב-1,500 כיתות כדי לספק את כל צרכי מערכת החינוך בעיר, אולם בפועל קיימות 900 כיתות בלבד. בעיה נוספת שצוינה בתזכיר היתה בעיית הריהוט בבתי הספר ש"הולך ומתכלה ושיאיו ירודה". על פי התזכיר טען רוקח כי הערייה דרשה מאת הממשלה מלווה בסך 800 אלף לירות להקמת

16 ארכיון המדינה, ג-1930/5.

17 ש.ם.

18 ש.ם.

19 "בענייני חינוך", דוד בן-גוריון לישראל רוקח, 8 בדצמבר 1948, יעת"א, חוברת 5-6, שנה 18, ינואר 1949 עמ' 86.

20 ש.ם.

21 "רוקח מטיל על הממשלה את האחריות לחוסר חינוך", על המשמר, 4 ביוני 1951.

בניינים לבתי הספר, אולם הממשלה אישרה רק סכום של 300 אלף לירות והבנק הלאומי סירב להוסיף לעירייה הלוואה של חצי מיליון לירות.

ב-29 באפריל 1952 כתב שוב רוקח לשר החינוך והתרבות, בן-ציון דינור ושטח בפניו את בעיות החינוך בעיה העתקים ממכתב זה שלח רוקח גם לראש הממשלה ושר האוצר. "עלי להפנות את תשומת ליבו המיוחדת והדחופה למצב הקשה ביותר שהעירייה הועמדה בו לגבי כיסוי ההוצאות להחזקת בתי הספר וגני הילדים בתל אביב-יפו", ראש העירייה כתב לשר כי מחמת התכנית הכלכלית של הממשלה וההתייקרות שבאה בעקבותיה נאבקה העירייה על קיום שירותיה בכלל ושירותי החינוך (שהוצאותיהם מרובות) בפרט.²² ראש העירייה הזכיר לשר כי בשנת הכספים 1950/51 התקבלה החלטה בוועדת הכספים של הכנסת לקבוע את שיעור השתתפות הממשלה במשכורות המורים בבתי הספר ובגני הילדים בתל אביב על 50 אחוזים. גם בשנת הכספים 1951/52 חזרה ועדת הכספים על החלטתה, אך שתי ההחלטות לא קוימו ואחוז השתתפות הממשלה נשאר בעינו - 30% בלבד ממשכורות המורים. "נעשה כאן עוול משוע לעירייה", סיכם רוקח.

בשנת 1954 מנה ציבור התלמידים בכל מוסדות החינוך העירוניים למיניהם, מגן הילדים ועד למכון האוניברסיטאי, כ-56,102 תלמידים, מהם 52,625 שלמדו מתוקף חוק לימוד חובה.²³ בישיבת מועצת עיריית תל אביב ב-3 בינואר 1954 סקר ד"ר ש' לוי, מנהל המחלקה לחינוך של העירייה, את מערכת החינוך בעיה. הוא הסביר כי מחלקת החינוך דואגת לבניית מוסדות חינוך, להקמתם ולהחזקתם. המחלקה סיפקה לבתי הספר את הריהוט ואת הציוד הלימודי, וכן את האספקה הפרטנית לכל תלמיד, שכללה ספרים, מחברות ומכשירי כתיבה. היא דאגה להשגחה רפואית ולטיפול ההיגייני בקרב התלמידים, וקיימה מדור מיוחד לריפוי שיניים. התחנה לפסיכו-היגיינה בדקה אלפי ילדים מדי שנה והתחנה להדרכה מקצועית בחנה מדי שנה מחוזרים של מסיימי בתי ספר יסודיים וכיוונה אותם למוסדות המשך או לעבודה. בשנות החמישים המשיכה עיריית תל אביב לקיים גם שיעורי ערב להנחלת הלשון העברית. מסגרת זו של שיעורי ערב למבוגרים היתה קיימת בעיר מאז שנות השלושים; היא הוחזקה במלואה על ידי העירייה ודאגה להנחיל את הלשון העברית לעולים החדשים בעיה. במשך שנת תשי"ב למדו בקורסים של שיעורי הערב למבוגרים בתל אביב כ-3,200 תלמידים, ב-70 כיתות.²⁴

נוסף על תפקידי הניהול והארגון הוטלו על המחלקה גם תפקידים פדגוגיים; בשנת 1954 קיבלה המחלקה על עצמה את ההדרכה הפדגוגית של מורות בכיתות א-ג בבתי הספר היסודיים; ההדרכה התבצעה באמצעות לשכת הדרכה מיוחדת שהוקמה בשיתוף עם משרד החינוך. המחלקה אף ביצעה פיקוח הפדגוגי על גני הילדים, על בתי הספר לנערים עובדים ועל בתי הספר התיכוניים והמקצועיים. ועדות מיוחדות בהשתתפות נציגי משרד החינוך, נציגי משרד העבודה, נציגי האוניברסיטה העברית ונציגי הטכניון שקדו על קביעת תכניות לימודים למוסדות הלימוד השונים.

ענף חשוב של המחלקה היה "החינוך המשלים", שפעל באמצעות לשכת הנוער בבתי הספר היסודיים והתיכוניים. לשכת הנוער שליד המחלקה קיימה בשנת 1954 80 מועדונים ועשרה

22 ארכיון המדינה, ג-5430/2.

23 אעת"א, פרוטוקול ישיבת מועצת העירייה השביעית, 3 בינואר 1954.

24 אעת"א, 23-071, מיכל 7201.

בתי תלמיד בבתי הספר שכללו 4,500 ילדים. כ-2,000 ילדים היו מרוכזים בשלושת בתי הנוער העירוניים וכ-2,000 ילדים בחמישה מגרשי משחקים. יחד עם תנועת הצופים, שנמצאה גם הם בתחום טיפולה של מחלקת החינוך, טיפל ארגון "החינוך המשלים" בכ-11,000 ילדים.

בשנות החמישים התעוררה מחדש שאלת חלוקת הסמכויות בין משרד החינוך לבין הרשויות המקומיות. משרד החינוך נקט במדיניות ריכוזית, בנסותו לרכז בידיו את סמכויות מינוי המורים והמנהלים בבתי הספר היסודיים, ואת הסמכויות לקביעת נהלים שונים (דוגמת סדרי הרישום ועוד). עיריית תל אביב, מצדה, טענה כי לטובת בתי הספר וליעילות העבודה נדרש שיתוף של הגורמים המקומיים בטיפול במערכת החינוך המקומית ובקביעת הסדרים ארגוניים ומנהליים הנוגעים לה. בין העירייה לבין משרד החינוך התנהל משא ומתן ממושך, ובסופו של דבר נקבע הסדר שעל פיו חויבו נציגי משרד החינוך להיוועץ ברשויות חינוך מקומיות בשאלות עקרוניות, דוגמת קביעת התקן בבתי הספר, אישור שעות נוספות ומינוי מנהלים. האחריות למילוי הוראות חוק לימוד חובה נמסרה כולה לידי הרשויות המקומיות.

במהלך השנים הבאות המשיכה העירייה להתלונן כי הממשלה מקפחת אותה גם בתחום החינוך. בחודש יוני 1954 פנה שוב ראש העירייה לבנון לשר דינור ודיווח לו על מצבה "המדאיג" של מערכת החינוך בעיה. לבנון טען כי העירייה עושה אמנם מאמץ מרבי בעניין החינוך, אולם אין בו כדי לפתור את בעיית המשמרת השנייה בבתי הספר היסודיים²⁵ ומצבה הכספי של העירייה אינו מאפשר לה לבצע את התכנית לבניית כיתות חדשות. "מן ההכרח שיחול שינוי מיידי בעמדת הממשלה לגבי בעיה זו", כתב לבנון.²⁶ בעיית משמרת הלימודים השנייה בבתי הספר בתל אביב נדונה גם במועצת ועד ההורים המרכזי, שם נטען כי המשמרת השנייה הנהוגה ב-200 כיתות בעיר "גורמת לרובת תלמידים ולהוריהם סבל ונזק בריאותי וחינוכי קשה".²⁷ המועצה החליטה לא לחדול ממאבקה עד לחיסולה המוחלט של שיטת המשמרת השנייה.

לבנון אף טען כי כי הממשלה אינה מסייעת לעירייה בהחזקת החינוך התיכוני והמקצועי בעיה. הוצאות העירייה בגין החזקת **תלמיד** בבית ספר תיכוני הגיעו ל-200 ל"י לשנה ואילו משרד החינוך השתתף בהוצאות החזקת החינוך התיכוני העירוני בסכום של 160 ל"י **לכיתה** לשנה. בהוצאות החזקת תלמיד בבית הספר המקצועי "שבח" הסכים משרד העבודה להשתתף בסך של 22.5 ל"י לשנה, בזמן שהעירייה הוציאה בגין החזקת תלמיד בבית הספר המקצועי סכום של 400 ל"י לשנה. לבנון פנה במכתב אל שר הפנים, ראש העירייה לשעבר רוקח, ובו כתב כי מן ההכרח שהממשלה תשתתף "בסכומים ההולמים את חשיבות המפעלים המוסדות וסכומים אלה חייבים להתבטא לפחות ב-25 אחוז מההוצאות נטו של העירייה בהחזקת החינוך התיכוני והמקצועי".²⁸ לבנון טען כי על הממשלה לסייע לעירייה בטיפול החינוך התיכוני והמקצועי.

25 גם במקומות אחרים בארץ למדו אז במשמרת שנייה במשך מספר שנים ומצבה של תל אביב לא היה ייחודי בעניין.

26 ארכיון המדינה, ג-1968/35.

27 "ביטול משמרת שנייה תובעים ההורים בת"א", 7 כב, 27 במאי, 1954.

28 ארכיון המדינה, ג-1968/35.

בתחילת שנות החמישים הוסיפה העירייה לבנות כיתות לימוד בבתי הספר השונים בעיר. בשנת 1952 בנתה העירייה על 16 מגרשים במקומות שונים בעיר כ-96 כיתות לימוד ו-25 גני ילדים. ב-13 בנובמבר 1955 כתב ראש העירייה לבנון לזלמן ארן, שר החינוך באותה תקופה, ולישראל בר יהודה, שר הפנים באותה תקופה, כי עיריית תל אביב מתקשה לפתור את בעיית בניית בתי הספר היסודיים החדשים בעיר. ראש העירייה הסביר לשרים כי העירייה חייבת להקים במהלך ארבע שנים כ-100 כיתות חדשות בשנה, כדי לקלוט בהם את כל ילדי העיר שהגיעו לגיל בית הספר היסודי. ראש העירייה הדגיש כי גם בהקמת כיתות אלו לא יימצא הפתרון לבעיית המשמרת השנייה בבתי הספר היסודיים. הוא ציין כי מתוך 1,275 כיתות הקיימות בבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים-דתיים בעיר, כ-215 כיתות לומדות במשמרת שנייה; כלומר, כ-17 אחוזים מן התלמידים בכלל הכיתות הקיימות נאלצים לקיים את לימודיהם בשעות אחר הצהרים. ראש העירייה ציין כי מצב זה "אינו רצוי כלל" וכי מחובת העירייה לפתור את בעיית המשמרת השנייה. הוא הסביר לשרים שהעירייה זקוקה לסכום של 1.5 מיליון ל"י בשנה לצורך בניית הכיתות הנוספות וכי "בהרמת משימה כספית זו חייבת להשתתף, לדעתי, בראש ובראשונה הממשלה, על ידי העמדת הלוואות מתוך תקציב הפיתוח לרשות העירייה".²⁹

לבנון ציין בפני השרים כי העירייה מצדה עושה ותעשה את כל המאמצים האפשריים להשגת הכספים גם "ממקורות עצמאיים שלה וגם ממקורות אחרים כגון: אשראי מקבלנים, מלווה פנימי וכו', אולם כל המאמצים האלה לא יהיה בהם בלבד כדי לפתור את הבעיה".³⁰ בתזכיר בשאלת הסדרת היחסים הפיננסיים בין הממשלה לבין עיריית תל אביב, שהוגש לשר הפנים ב-23 בנובמבר 1955, ראש עיריית תל אביב לבנון, כי על הממשלה לראות עצמה שותפה מלאה ביישומן של חוק לימוד חובה, ובהתאם לכך עליה להשתתף בהוצאות החינוך היסודי בשיעור של 50 אחוזים מההוצאות נטו.³¹ ראש העירייה טען כי מחובתה של הממשלה לראות את עצמה שותפה מלאה גם בדאגה להקמת בניינים לבתי הספר היסודיים עקב הגידול הטבעי במספר הילדים; לשם קליטתם של הילדים בבתי הספר היסודיים בעיר יש להקים מדי שנה בשנה לפחות 100 כיתות חדשות, עניין המצריך סכום של 1.5 מיליון ל"י בשנה. כמו כן נטען כי מחובת הממשלה להשתתף בשיעור של 50 אחוזים בהוצאות בנייתם של בתי ספר חדשים, וכי עליה להעמיד לרשות העירייה הלוואות כספיות מתאימות. בעניין החינוך התיכוני והמקצועי הסביר ראש העירייה כי אין כל אומדן קבוע להשתתפותה של הממשלה בהוצאות החזקתו, וכי העירייה תובעת שיעור השתתפות ממשלתי בסך 25 אחוזים מהוצאות העירייה בתחום.

ב-26 באוקטובר 1956 התלונן שוב לבנון בפני שר הפנים בר יהודה על חלקה של תל אביב בהקצבות הממשלה להקמת מוסדות חינוך בעיר. לבנון טען כי ההקצבה בסך 175,000 ל"י, שאושרה לעיריית תל אביב למטרת הקמת מוסדות חינוך, אינה "עומדת בשום התאמה לצרכים הדחופים והחיוניים של העירייה בשטח הקמת מוסדות חינוך בעירנו".³² ראש העירייה ציין כי למרות מאמצי העירייה טרם נפתרה בעיית המשמרת השנייה בבתי הספר וכ-200 כיתות נאלצות עדיין ללמוד במשמרת

29 אעת"א, 60 – (09) 7, מיכל 1598.

30 ש.ם.

31 ש.ם.

32 ש.ם.

שנייה, וכן שהעירייה לא תוכל לפתור לבדה את הבעיה וכי "מחובת הממשלה לבוא לעזרתנו בבצוע תפקיד ממלכתי כבד זה המוטל עלינו". לבנון ביקש "כי יועמדו לרשותנו על ידי הממשלה ההלוואות הדרושות לנו לצורך הקמתם של מוסדות החינוך ההכרחיים בעירנו".³³ ענייני החינוך היו גם במרכז התעמולה של מפא"י בבחירות לעיריית תל אביב במהלך שנות החמישים כאשר נטען כי עיריית תל אביב נכשלה בתחום החינוך, לא בנתה די כיתות בבתי ספר, וילדים רבים נאלצים ללמוד במשמרת שנייה (גולן 2010: 90).

מערכת החינוך בתל אביב הלכה וגדלה לאורך שנות החמישים. בשנת 1958 למדו 7,802 ילדים בגני ילדים בעיקר, לעומת 7,498 בשנה שקדמה לה.³⁴ מספר התלמידים בבתי הספר היסודיים של העירייה בשנת 1957 היה 60,400, לעומת 55,978 בשנה שקדמה לה. חלק מהתלמידים נאלצו ללמוד במשמרת שנייה. בתחילת שנת 1958 בנתה העירייה 714 כיתות לימוד בהוצאה של למעלה משישה מיליון ל"י, ועד סוף השנה נבנו עוד 61 כיתות. כ-16,000 ילדים נהנו בשנה זו ממפעל ההזנה של העירייה, שתקציבו היה 460,000 ל"י.

בשנת 1958 פעלו בתל אביב 12 בתי ספר תיכוניים, מהם תשעה בתי ספר בוקר ושלושה בתי ספר ערב, לעומת 11 בתי ספר בשנה שקדמה לה. מספר הכיתות הגיע לכ-118 לעומת 109 בשנה הקודמת, ומספר התלמידים בשנה זו היה 4,136 לעומת 3,720 בשנה הקודמת. באותה שנה החלה בנייתו של תיכון עירוני ד' (ברחוב יהודה המכבי פינת רחוב ויצמן). בבית הספר המקצועי "שבח" למדו בשנת 1958 735 תלמידים, לעומת 676 בשנה הקודמת.

בינואר 1959 עמד מספר התלמידים במוסדות החינוך השונים של העירייה: הגנים, בתי הספר היסודיים, התיכוניים והמקצועיים, בתי הספר לנערים עובדים והאוניברסיטה העירונית, על 77,439 תלמידים וסטודנטים.³⁵

מערכת החינוך בתל אביב בשנות הששים

בנובמבר 1959 נערכו בחירות לראשות עיריית תל אביב ומול חיים לבנון הציבה מפא"י את מרכזי נמיר, שר העבודה. בבחירות אלו לא הצליחו הציונים הכלליים להרכיב קואליציה ולאחר שנים שלטון הגוש האזרחי, הצליחה מפא"י להגשים את שאיפתה לתפוס את השלטון בתל אביב.

את המהפך הפוליטי תיארה מפא"י כניצחון היסטורי שיעיר את תל אביב מקפאונה. בין עשרת קווי הפעולה של נמיר נקבע בין היתר כי העירייה בראשותו תדאג ל"שיפור והרחבת הרשת העירונית של החינוך היסודי, החינוך התיכון-העיוני, המקצועי והחקלאי" (הניגמן 1973: 40), וכן תדאג לחיסול המשמרת השנייה בבתי הספר היסודיים בעיר. עוד הבטיח ראש העירייה החדש כי ישוקמו וישופרו בתי הספר, תפתחנה ספריות חדשות, תורחב הרשת של המעונות והמועדונים ועוד.

חילופי השלטון יצרו בסיס לשיתוף פעולה בין מפלגת השלטון במדינה לבין המפלגה שבראש הקואליציה העירונית. המהפך בהנהגת העיר חיקק את מעמדה של תל אביב מול הממשלה וחזק

33 שם.

34 אעת"א, פרוטוקול ישיבת מועצת העירייה השמינית, 4 במרס 1958.

35 אעת"א, פרוטוקול ישיבת מועצת העירייה השמינית, 4 בינואר 1959.

את שיתוף הפעולה. העיתונות היומית היתה אופטימית: "עתה מכירים בכך [בבעיות מערכת החינוך] הפרנסים החדשים של העיר אך הם מתנחמים בעובדה שיוכלו לממן לפחות חלק מן הבנייה של בתי ספר חדשים מתוך מלוות ממשלתיים. מלוות אלה שהממשלה סירבה להעניק לקואליציה הקודמת בגלל הרכבה, יינתנו להם בנקל..."³⁶, נכתב.

הבעיות המרכזיות שהעסיקו את הנהלת העירייה החדשה ואת מחלקת החינוך שלה בשנות השישים היו הרחבת יכולת הקליטה של בוגרי בתי הספר היסודיים בבתי הספר העל-יסודיים, וצמצום שיעורי הנשירה של תלמידים בכל שלבי החינוך. תקופה זו אכן עמדה בסימן פעילות נרחבת שמצאה את ביטויה בשיפור החינוך היסודי, באמצעות טיפוח ועידוד של תכניות וניסויים פדגוגיים: הרחבת רשת החינוך (בעיקר בשכונות) ופיתוח מסגרות לימודיות לילדים שמסיבות שונות לא מצאו את מקומם במסגרות הקיימות, גיוון רשת החינוך העל-יסודית (התיכונית והמקצועית) באמצעות פתיחת מגמות ומסלולים שונים שיתאימו ליכולות הפרטניות של כל תלמיד ותלמיד, ועוד.

החינוך המיוחד בתל אביב הפך לאחד מהמפעלים החינוכיים המרכזיים והחשובים בתולדות מערכת החינוך. מוסדות החינוך העירוניים בתל אביב קלטו תלמידים חריגים גם מהרשויות המקומיות הסמוכות לתל אביב. בתחום החינוך המקצועי עמדה לנגד עיני אגף החינוך מגמת הנהלת העירייה לאפשר לימודים על-יסודיים לכל בני הנוער בעיה, ולהבטיח עתודה צעירה של בעלי מקצוע. הוקמו 13 מרכזים בבתי הספר היסודיים לקידום החינוך הגופני ופיתוח ענפי ספורט למיניהם; המרכזים פעלו בשעות אחר הצהריים, וקלטו מאות בני נוער שעסקו בהם בפעילויות ספורט שונות בהשגחת מדריכים.

בשנת הלימודים 1960/1961 הגיע מספר התלמידים בבתי הספר היסודיים בתל אביב לכלל יציבות, לאחר גידול מתמיד במשך עשרות שנים. החינוך העל-יסודי היה נתון בתהליך של גידול מהיר עקב מספר המסיימים את בתי הספר היסודיים בעיה. בשנת תשי"ט סיימו 5,850 תלמידים את לימודיהם בבתי הספר היסודיים, בשנת תש"ך סיימו 6,800, ובתשכ"א סיימו 7,500 תלמידים.³⁷

בראשית שנת תשכ"א התמזגה האוניברסיטה העממית העירונית עם המכון להשתלמות של משרד החינוך והתרבות; מיזוג זה הביא לידי תיאום בין כל הגופים העירוניים שפעלו בשטח ההשכלה והתרבות למבוגרים. המיזוג הביא לידי הרחבת המפעל והעמקתו, ומספר התלמידים הגיע בחורף תשכ"א ל-2,000.

מפעל החינוך העירוני הקיף תחומים רבים ושונים, והיה נתון בתהליך מתמיד של התפתחות. הגידול הכמותי גרר אחריו בראש ובראשונה את הצורך בהקמת בתי ספר חדשים ובהרחבת בתי הספר הקיימים, וכן בתוספת אספקה, ציוד וריהוט ובהרחבת שירותי העזר. בתחילת שנות השישים עשתה המחלקה כמיטב יכולתה כדי למלא את הצרכים שנבעו מגידול האוכלוסייה, אולם בשל מגבלות זמן ואמצעים לא פתרה את הבעיות בשלמותן. בשנת 1961 נמשכה תנופת הבנייה, שהקיפה לא רק בנייני בתי ספר חדשים אלא גם תוספות לבתי ספר קיימים. אולם עדיין נשארו כיתות שלמדו במשמרת שנייה והיה צורך בשכירת בניינים לשיכון. מספר הכיתות שלמדו במשמרת שנייה עמד

36 "בעית המשמרת השנייה מצפה לפתרונה", *חירות*, 19 בינואר 1960.

37 ספר השנה עיריית תל אביב (להלן: *הש"נ עת"א*), 1960, עמ' 85.

בממוצע על 230 כיתות בסוף שנות החמישים ובתחילת שנות השישים, ואילו בשנת הלימודים 1961/1962 ירד המספר ל-114 כיתות.

בישיבת מועצת העיר שהתקיימה ב-17 בינואר 1965 טען חבר המועצה אברהם שכטרמן כי "אין משלם המסים התל אביבי צריך לשאת בנטל הסובסידיות הממשלתיות לרשת החינוך". ממשלת ישראל דרשה מעיריית תל אביב להעלות את תקציבה לרשת החינוך של בתי הספר התיכוניים והמקצועיים ב-200 אלף ל"י, סכום הזהה לסובסידיה הניתנת על ידי הממשלה לעיריית תל אביב למטרות חינוך שכטרמן העלה את הנושא בישיבת מועצת העירייה ותבע מהנהלת העירייה להתנגד לדרישות הממשלה.³⁸

בשנת הלימודים תשכ"ג (1962/63) הקיפה רשת החינוך בעיר 431 מוסדות, 2,746 כיתות, בהם למדו 92,032 תלמידים. הגידול במספר מוסדות החינוך נמשך עד שנת הלימודים תשל"ל, בה היו בעיר 484 מוסדות חינוך. בשנה שלאחר מכן נרשמה ירידה במספר המוסדות ומספרם עמד על 478. מספר שפל במספר התלמידים שלמדו במערכת החינוך בעיר נרשם בשנת תשל"ל, אז למדו בעיר 87,493 תלמידים.³⁹ הירידה במספר התלמידים וכן במספר מוסדות הלימוד נבעה מהמשבר הדמוגרפי שחוותה העיר משנת 1963, עם עזיבת תושבים רבים לטובת ערי הלווין של תל אביב.

בשנת הלימודים תשכ"ח (1967/68) הקיפה רשת החינוך בעיר תל אביב 461 מוסדות חינוך ובהם כ-87,698 תלמידים, לעומת 89,004 תלמידים בשנת תשכ"ו. מספר גני הילדים בעיר היה 198 ובהם למדו 6,800 ילדים. בעיר פעלו 145 בתי ספר יסודיים שבהם למדו 46,500 תלמידים, 12 בתי ספר תיכוניים-עיוניים שבהם למדו 7,500 תלמידים, 12 בתי ספר מקצועיים תיכוניים שבהם למדו 2,380 תלמידים, שבעה בתי ספר ערב על-יסודיים שבהם למדו 542 תלמידים וחמישה מוסדות סוציאלי-חינוכיים שבהם למדו 440 תלמידים.⁴⁰ בשנת הלימודים תשכ"ט (1968/69) פעלו בתל אביב 482 מוסדות חינוך שהוכרו על ידי משרד החינוך והתרבות ובהם למדו 88,315 תלמידים.⁴¹

למרות המחלוקות התקציביות בין העירייה והממשלה התגבש גם שיתוף פעולה. אגף החינוך של עיריית תל אביב היה שותף ליזמת משרד החינוך והתרבות בהפעלת תכניות מגוונות להעשרה ולטיפוח בכל שלבי החינוך היסודי. עיריית תל אביב אף קיימה בשיתוף משרד החינוך והתרבות יום לימודים ארוך ב-19 בתי ספר בתל אביב. גם שיעור השתתפות הממשלה בתקציב החינוך העירוני עלה מדי שנה.

בשנת הלימודים תשל"ל הוקמה בתל אביב חטיבת ביניים, שכללה ארבעה בתי ספר ובהם 38 כיתות ו-1,195 תלמידים בכיתות ז ו-ח. בשנת הלימודים תשל"א הועברו לרשת חינוכית זו גם תשע כיתות ט, והיא כללה בסך הכול 2,180 תלמידים.

38 "אין משלם המסים התל אביבי חייב לשאת בנטל הסובסידיות הממשלתיות לרשת החינוך", *חירות*, 18 בינואר 1965.

39 סה"ש"נ עת"א 1977, עמ' 313.

40 שם.

41 שם.

טבלה 1: מערכת החינוך בתל אביב בשנות השישים ותחילת השבעים (1961/2-1972/3)

שנה	מוסדות	כיתות	תלמידים
תשכ"ב	426	2,720	92,167
תשכ"ג	431	2,746	92,032
תשכ"ד	438	2,802	91,119
תשכ"ה	461	2,613	86,576
תשכ"ט	481	2,688	88,315
תש"ל	484	2,865	87,493
תשל"ג	502	2,763	91,606

בשנת תשל"א פעלו בתל אביב 478 מוסדות חינוך שהוכרו על ידי משרד החינוך והתרבות ובהם למדו 88,732 תלמידים.⁴² בשנת תשל"ג פעלו בעיר 502 מוסדות חינוך ובהם למדו 91,606 תלמידים⁴³ לעומת זאת, בשנת תשל"ד נמשכה הירידה במספר בתי הספר (469), מספר הכיתות (2,737) לעומת 2,763 בשנה הקודמת) ומספר התלמידים (91,071) במערכת החינוך בעיר, הן בשל ירידת מספר התלמידים

בגיל החינוך היסודי והן בשל הרחבת רשת חטיבת הביניים. בשנה זו פעלו בעיר 119 בתי ספר יסודיים ובהם 1,363 כיתות ו-34,600 תלמידים. הירידה במספר התלמידים חלה בכל חלקי העיר מדרום לנחל הירקון, ורק בשכונות הצפוניות נרשמה עלייה במספרם. בשנות השישים, כאמור, החל בעיר תהליך דמוגרפי שלילי שהתבטא בהפחתת מספר התושבים בעיר, בירידה בכמות הילדים ובעלייה בכמות האוכלוסייה המבוגרת. מגמה זו של נטישת העיר נמשכה בשנות השבעים וגברה אף יותר בשנות השמונים. לירידה במעמדה של תל אביב כעיר הגדולה והמאוכלסת ביותר בישראל תרמו בעיקר צפיפות הדיוור בעיר, תנופת הבנייה והאכלוס בירושלים רבתי (שתפסה בשנת 1975 את מקומה של תל אביב כגדולה בערי ישראל), ויציאתה של אוכלוסייה מבוססת וצעירה מתל אביב לערים שכנות במרחב שמסביבה בעלות עתודות קרקע שאיפשרו בנייה זולה של אלפי יחידות דיוור.⁴⁴

הירידה במספר התלמידים הביאה לירידה נוספת בצפיפות לכיתה, ירידה שנמשכה מאז החל תהליך הצמצום במספר התלמידים בתל אביב בראשית שנות השישים. בתשל"ג נמשכה הירידה במספר התלמידים בבתי הספר התיכוניים שהחלה כבר בשנת תשכ"ט, מ-11,570 תלמידים בשנת תשכ"ט ל-9,560 בתשל"ג.

הקמת אוניברסיטת תל אביב

ויכוח סביב הקמת מוסד אוניברסיטאי בתל אביב התקיים כבר באמצע שנות השלושים, כאשר החלו בתל אביב "שיעורים אקדמיים חיצוניים", שהנהלת האוניברסיטה העברית בירושלים סירבה להעניק להם חסות. לאחר הקמת המדינה ראש העירייה חיים לבנון היה הכוח המניע מאחורי הקמת האוניברסיטה. לא רק משרד החינוך והאוניברסיטה העברית התנגדו לרעיון זה. גם האופוזיציה בעיר ראתה ברעיון ביטוי קלוקל של "לוקל-פטרויטים תל אביב" וטענה כי יש להתמקד ראשית בחיסול המשמרת השנייה. אולם לבנון דבק בחזונו של דיזנגוף שסבר כבר בשנות השלושים כי מוסד להשכלה גבוהה צריך להיות חלק בלתי נפרד מההתפתחות האורבנית של העיר ומהיותה של תל אביב מרכז של חינוך ותרבות.

42 סה"נ עת"א 1971 עמ' 243.

43 סה"נ עת"א 1973, עמ' 195.

44 להרחבה בעניין ראה: אלדר 2013: 86-80.

בתחילת שנות החמישים התלבטה עיריית תל אביב במציאת פתרון לבעיית החינוך הגבוה לאזרחי העיר הצעירים בתוך גבולותיה. העירייה שקלה את כל האפשרויות בקשר לכך, ובשנת 1953 התקיימו התייעצויות חוזרות עם שלטונות האוניברסיטה העברית בירושלים במטרה לפתוח שלוחה בתל אביב. האוניברסיטה העברית ערכה מספר דיונים, בסיכומם החליט הסגן של האוניברסיטה להשיב בשלילה להצעת עיריית תל אביב, אך הודיע על נכונותה של האוניברסיטה בירושלים לשאת פעולה עם המוסד שייפתח בתל אביב ולהעניק לו מניסיונה.

ממלא מקום ראש העירייה לבנון כתב ב-23 במרס 1953 לשר החינוך והתרבות דינוק, וביקש ממנו כי הממשלה תקציב בשנת הכספים 1953/54 סכום של 250,000 ל"י למטרת פתיחת האוניברסיטה בתל אביב. לבנון הסביר לשר כי דרוש תקציב לשם הוראה והנהלה, להקמת מעבדות, לרכישת ציוד וריהוט ולהקמת ספרייה אוניברסיטאית; סך כל ההוצאות יהיה 410,000 ל"י, מהם שריינה העירייה סכום של 160,000 ל"י ואילו היתרה, כך קיוותה העירייה, תגיע מהממשלה.⁴⁵

דינוק הביע פליאה על בקשתו זו של לבנון וכתב בחזרה לממלא מקום ראש העירייה כי טען כבר בעבר ש"אין אני חושב שיש מן ההיגיון ומן התבונה להחליט החלטה כללית על פתיחת אוניברסיטה בתל אביב ואין כל סיכויים לעזרה עכשיו מן הממשלה".⁴⁶ השר הציע לבחור ועדה שתתכנן את הקמתם של מוסדות מדעיים גבוהים בתל אביב "בהתחשב עם המוסדות, הספריות, המעבדות הקיימים כבר בתל אביב". בהודמנות אחרת כתב השר כי "באי כוח עיריית תל אביב באו אלי בעניין הקמת אוניברסיטה בתל אביב. התנגדתי לכך. יעצתי להם לדאוג ליצירת תנאים מוקדמים לאפשרות של חינוך גבוה בתל אביב והם: הקמת ספרייה מדעית גדולה, הקמתן של מעבדות מודרניות וכיוצא בזה, ולהשתמש לשם כך במוסדות הקיימים בתל אביב".⁴⁷ דינוק סיכם וקבע כי "אין הממשלה תומכת במוסד זה ויותר מזה, אין היא אפילו יודעת על קיומו רשמית".⁴⁸

במחקרן המשווה הצביעו החוקרות אלפסי ופנסטר (2005: 267) על כך שירושלים מתנהלת כעיר בתוך המדינה ואילו תל אביב, עיר עולם בהתהוות, מתנהלת בלי המדינה ולעתים גם בניגוד לה. חיזוק למסקנה זו ניתן אכן למצוא בהתעקשות עיריית תל אביב להקים אוניברסיטה עצמאית. ב-17 באוגוסט 1953 החליטה מועצת עיריית תל אביב על הקמת מכון למדעי הטבע בדרגה אוניברסיטאית, כשלב ראשון בהקמת אוניברסיטה בתל אביב. כמו כן החליטה המועצה להקציב למכון למדעי הטבע סך של 75,000 ל"י. נוסף על סכום זה ניתנה למכון הקצבה שנתית בסך 83,000 ל"י. בשנת הכספים השוטפת הוקצב למכון למדעי הטבע סך של 140,000 ל"י; נוסף לכך הוקצב סך של 35,000 ל"י להקמת המכון לתרבות ישראל.

טקס פתיחת המכון האוניברסיטאי לתרבות ישראל, מכון למדעי הרוח, נערך ב-22 בנובמבר 1954 והוזמן אליו שר החינוך. בהזמנת השר ציין לבנון כי העירייה עשתה מאמץ רב כדי להתגבר על

45 אעת"א, 2186 א – 04, מיכל 1053.

46 שם.

47 ארכיון המדינה, גל-1723/9.

48 שם.

הקשיים הגדולים וגם בעתיד תעסיק מרצים שרמתם המדעית מתאימה למכון האוניברסיטאי. "אנו מקווים שפעולתנו לביסוס המוסד תפיג את פקפקיו הצודקים", סיכם ראש העירייה.⁴⁹

חיזוק לעמדתו מצא ראש העירייה בדוח הביניים על תכנית האב לתל אביב-יפו שהכין מתכנן הערים אהרון הורביץ בשנת 1954. הורביץ קבע כי "אחד ממפעלי הפיתוח הראשיים של מחוז תל אביב חייבת להיות אוניברסיטה. בלעדיה תסבול מחצית אוכלוסיית המדינה שבמחוז ובסביבתו ממחסור רציני בהשכלה גבוהה. רוב המשפחות אינן יכולות לעמוד בהוצאות החזקת הילדים הרחק מבתם [...] המדינה אינה יכולה להרשות לעצמה הפסד זה של השכלה והתמחות מקצועית".⁵⁰

ב-7 במרס 1956 כתב ראש העירייה לבנון לשר החינוך ארן כי "עד כה לא זכה המוסד הזה העתיד למלא תפקיד מרכזי בחייה התרבותיים של תל אביב לכל סיוע שהוא מצד משרד החינוך, להוציא את ההשתתפות הזעומה בסך 3,200 ל"י הניתנת להדרכת מורי בתי הספר היסודיים במכון".⁵¹ ארן סייר באוניברסיטת תל אביב באוקטובר 1956 ובסיכום ביקורו חזר ראש העירייה על בקשתו כי האוניברסיטה תיכלל במסגרת המוסדות להשכלה גבוהה הנתמכים מתקציב משרד החינוך. "ברור שאין כל אפשרות לעירייה להמשיך לבדה בנשיאת העול הכספי הכרוך בהחזקת הפקולטות, ובייחוד בסכומים הנדרשים להרחבתן", טען ראש העירייה.⁵² הוא ביקש מהשר כי הממשלה תשתתף בשיעור של 50 אחוזים בהוצאות תקציב ההחזקה של המכונים האוניברסיטאיים, תממן תקציב בסך 100,000 ל"י ללימודי טכנולוגיה של שתי מחלקות ותעניק לעיריית תל אביב הלוואות להקמת מבנים הכרחיים ולרכישת ציוד נדרש לשם הרחבת האוניברסיטה, בשיעור של 100 אחוזים מההוצאה הנדרשת.

ב-12 ביוני 1957 כינסה הנהלת אוניברסיטת תל אביב מסיבת עיתונאים בבית סוקולוב בתל אביב והביעה דרישתה לכלול את אוניברסיטת תל אביב בתקציב המדינה ולהעניק לה מעמד דומה לזו של האוניברסיטה העברית בירושלים. ציין במעמד זה כי בעוד האוניברסיטאות בעולם הכירו באוניברסיטת תל אביב הכרה מלאה, טרם נכלל המוסד באופן רשמי בין מוסדות ההשכלה הגבוהה בארץ.⁵³

בשנת 1958 התקבלו ללימודים בשתי הפקולטות שבאוניברסיטה 150 סטודנטים. הקונגרס האמריקאי אישר בשנה זו לאוניברסיטה מענק בסך 80,000 ל"י לצורך הקמת קתדרה להיסטוריה ולספרות אמריקנית. בתיאום עם מכון ויצמן החלו בשנה זו ההכנות לפתיחת מחלקה למתמטיקה שימושית. באותה שנה אישר משרד הבריאות מימון כספי עבור המחלקה לזואולוגיה של האוניברסיטה. מחלקה זו עסקה בתכנית להפקת רעל מנחשי צפע למטרת הכנת נסיון לטיפול בהכשות.⁵⁴ האוסף הזואולוגי עבר בשנה זו מרחוב יהודה הלוי בעיר אל מבנים שהוקמו במיוחד עבורו בשטח האוניברסיטה באבו כביר. בשנת 1959 הגיע מספר הסטודנטים באוניברסיטה

49 ארכיון המדינה, גל-1723/9.

50 ארכיון המדינה, ג-2738/5.

51 אעת"א, 60 – (09) 7, מיכל 1598.

52 שם.

53 "דורשים לכלול אוניברסיטת תל אביב בתקציב המדינה", זכר, 13 ביוני, 1957.

54 אעת"א, פרוטוקול ישיבת מועצת העירייה השמינית, 4 במרס 1958.

העירונית ל-400⁵⁵ והוקמו מחלקות חדשות וחוגים חדשים, דוגמת החוג לשפה הצרפתית שהוקם בסיוע ממשלת צרפת. רבים מהחוגים החדשים שנפתחו מומנו בידי גורמים חיצוניים שכאלה. החוג לתאטרון הוקם בעזרת מענק אמריקני, הקתדרה להיסטוריה צבאית נתמכה על ידי משרד הביטחון וצה"ל.⁵⁶ גם ספריית האוניברסיטה הדקה את קשריה עם ספריות ומוסדות אקדמיים מחוץ לארץ על ידי קשרי חליפין.⁵⁷

אוניברסיטת תל אביב עברה את חבלי לידתה בתחילת שנות השישים, אבל תנאי שיכונה הדחוקים מנעו ממנה מלפרוץ ולהתקדם לממדים הראויים. מספר הסטודנטים גדל בשנת 1960 לכדי 825 סטודנטים לעומת 616 בשנה שקדמה לה. תקציב האוניברסיטה עמד בשנת הכספים 1960/61 על 1.116 מיליון ל"י, לעומת 762,000 ל"י בשנת הכספים 1959/60.

משנת 1953 ועד אפריל 1960 הוציאה העירייה לצורכי האוניברסיטה סך של 3,290,300 ל"י, שכללו גם 500,000 ל"י בגין השקעות במבנים ובציוד. בכל התקופה הזו קיבלה העירייה תמיכה מזערית מהממשלה וממקורות אחרים, בסך כולל של 162,300 ל"י.⁵⁸

ב-25 באוקטובר 1960 החליטה המועצה להשכלה גבוהה להכיר במרבית המחלקות וחוגי הלימוד של האוניברסיטה. הכרה זו הושגה לאחר מאבק ציבורי נמרץ למען הכרה ממשלתית באוניברסיטה. ב-21 בפברואר 1960 הוקמה ועדה ציבורית על ידי מרדכי נמיר ובראשה עמד חבר הכנסת משה שרת כיושב הראש וחיים לבנון וד"ר משה אבידור היו חברים בה, והתוותה קווים למעמדה ולפיתוחה של האוניברסיטה. הוועדה התבקשה לבדוק את מצב המוסדות לחינוך גבוה בעיר ואת בעיותיהם, לברר ולהמליץ על הדרכים ועל האמצעים לפיתוח החינוך הגבוה בתל אביב וכן לבדוק את מבנה המוסדות ואת שאלת הקשר לאוניברסיטה העברית. הוועדה הגישה את מסקנותיה לראש העירייה ב-28 באוגוסט 1960.⁵⁹

ועדת שרת קבעה כי על האוניברסיטה להיות מוסד עצמאי, שירכז בתוכו את כל החינוך הגבוה בעיר. הוועדה לקחה על עצמה את הטיפול בהגדלת תמיכת ממשלת ישראל במוסד ההולך ומתפתח, קבעה כי "הקמת המבנים, ציודם והתחזוקה ימומנו מכספי הפיתוח של הממשלה והעירייה ומהשגת תרומות מגופים ציבוריים ומיחידים בארץ ובחוץ לארץ",⁶⁰ וניסתה להתוות קווים ליחסיה של האוניברסיטה עם המוסדות האחרים להשכלה גבוהה במדינה. הוועדה אף קבעה כי יוקמו באוניברסיטה שני מוסדות מנהליים: הוועד המנהל שימנה שבעה חברים – רקטור האוניברסיטה, שלושה חברים מטעם הממשלה ושלושה חברים מטעם העירייה, ומועצת האוניברסיטה שתמנה 13 חברים, מהם שבעה חברי הוועד המנהל ושישה חברים שימונו במיוחד מבין אנשי המדע בארץ. את שני המוסדות ימנו במשותף שר החינוך והתרבות וראש עיריית תל אביב, לתקופה של שנתיים.

55 אעת"א, פרוטוקול ישיבת מועצת העירייה השמינית, 4 בינואר 1959.

56 אעת"א, 102 – (9) 7, מיכל 478.

57 שם.

58 אעת"א, 1 – (19) 7, מיכל 484.

59 שם.

60 שם.

יושב ראש הוועד המנהל ימונה על ידי שר החינוך והתרבות ועל ידי ראש עיריית תל אביב במשותף, ויכהן גם כיושב ראש המועצה.

ב-1 בינואר 1961 קיימה מועצת העירייה התשיעית את ישיבתה ה-24, ובה דנה בהמלצות ועדת שרת. במרכז הישיבה עמדה הרצאתו של יוסף בורשטיין, ראש מחלקת החינוך, שניתח את סיכומי הוועדה ואת המלצותיה והדגיש כי "יש צורך מידי בהקמת חברה של האוניברסיטה התל אביבית שהתקנון שלה שיעובד על ידי העירייה, יאפשר צרוף של גורמים ציבוריים שונים וקודם כל צרופה של ממשלת ישראל...".⁶¹

בעקבות הצעותיה בדבר מבנהו הארגוני העתידי של המוסד, החליטה מועצת העירייה בישיבה שנערכה ב-22 בינואר 1961 על הוצאת האוניברסיטה מסמכותה של המחלקה לחינוך ולתרבות של עיריית תל אביב. לאוניברסיטה ניתן מעמד עצמאי כחברה ציבורית, תוך שמירת הזיקה לעיריית תל אביב. בעקבות התכנית של ועדת שרת התבקשה הממשלה להיות שותפה לעירייה בהחזקתה ובפיתוחה של האוניברסיטה, וכן הוזמנו להשתתף בתמיכה הרשויות המקומיות בסביבת תל אביב וגופים ציבוריים שונים. מועצת עיריית תל אביב תבעה מהממשלה שלא להפלות את האוניברסיטה בתל אביב לעומת מוסדות ההשכלה הגבוהה האחרים במדינה, להגיש לה עזרה כספית לפי אמת מידה צודקת ולסייע בידה להשיג עזרה מחוץ לארץ, בייחוד לצורכי ההשקעות ההכרחיות בבניין קריית האוניברסיטה במתחם שבבעבר הירקון.

גם בעניין פתיחת בית הספר לרפואה של אוניברסיטת תל אביב בשנת 1963 נתקלה העירייה בקשיים. ב-23 בדצמבר 1963 כתב ראש הממשלה באותה תקופה, אשכול, לראש העירייה נמיר כי לדעתו אין צורך בבית ספר שני לרפואה בארץ וכי נאמר לו שהדבר ישפיע לרעה על גיוס הכספים של האוניברסיטה העברית. "נראה לי כי אסור להיכנס לעניין זה בחיפזון", כתב ראש הממשלה.⁶² נמיר העלה את תוכן מכתבו של ראש הממשלה בפני מועצת האוניברסיטה שבידיה, על פי תקנון האוניברסיטה, היו הסמכויות הבלעדיות להחליט על פתיחת פקולטות חדשות.

ב-21 בינואר 1964 ענה נמיר לאשכול בעניין זה כי לפתיחת בית הספר לרפואה קדמו בירורים ודיונים יסודיים שהחלו כמה שנים קודם לכן, ביזמת ועדה מיוחדת של הופאים בראשות ד"ר חיים שיבא, מנהל בית החולים הממשלתי בתל השומה. בדיונים השונים השתתפו גם קצין הרפואה הראשי של צה"ל, המנהל הכללי של משרד הבריאות, נציגי קופת החולים של ההסתדרות ואף מרצים בכירים מבית הספר לרפואה של האוניברסיטה העברית, שכיהנו כמנהלי מחלקות בבתי החולים באזור תל אביב. "בכל הבירורים לא נשמעה אפילו דעה החלטית אחת נגד הקמת בית הספר לרפואה בתל אביב", הסביר נמיר.⁶³ נמיר הסביר כי כל הרופאים שהשתתפו בדיונים טענו כי פתיחת בית הספר באופן מיידי היא מוצדקת וחיונית. ראש העירייה קבל על כך ש"אילו אישים באוניברסיטה העברית בירושלים ממשיכים עדיין להחזיק בעמדה של צרות עין ובניסיונות להצר את צעדי האוניברסיטה של תל אביב",⁶⁴ בטענה כי אין צורך בהרחבת החינוך הרפואי בישראל, אך בד בבד מבקשים אמצעים להרחבת בית הספר לרפואה של האוניברסיטה העברית.

61 סה"נ עת"א 1961, עמ' 3.

62 ארכיון המדינה, ג-6305/21.

63 שם.

64 שם.

ב-4 בנובמבר 1964 נחנך קמפוס האוניברסיטה ברמת אביב, בשטח שעליו שכן בעבר הכפר הערבי שיח' מואניס. בשנת 1969 קיבלה האוניברסיטה הכרה מלאה מהמועצה להשכלה גבוהה, והדבר איפשר לה לכלכל מעתה את צעדיה באופן עצמאי לגמרי. הקמפוס האוניברסיטאי החדש ברמת אביב התפתח מאוד באותו עשור. מספר הסטודנטים המשיך לעלות: מ-6,730 סטודנטים בשנת הלימודים תשכ"ז (1966/67) ל-10,690 סטודנטים בשנת הלימודים תשל"ל (1969/70).⁶⁵

בשנת הלימודים תשל"ג נמשך תהליך התרחבותה של אוניברסיטת תל אביב ומספר הסטודנטים שלמדו במוסד הגיע ל-15,400 (בהשוואה ל-14,700 סטודנטים בתשל"ב, 12,540 סטודנטים בתשל"א ו-10,680 סטודנטים בתשל"ל).⁶⁶ בשנת 1971 הקימה עיריית תל אביב בשיתוף פעולה עם האוניברסיטה את חברת "עתידיים", חברה לתעשיות עתירות מדע שתפקידה היה ליזום ולעודד הקמה של תעשיות עתירות מדע. לרשות החברה הוקצה שטח של כ-85 דונם בגבול הצפון-מזרחי של העיר. משנות החמישים עד לשבעים התפתחה אוניברסיטת תל אביב והורחבו הן תוכניות הלימוד והן מאגרי המידע שלה.⁶⁷

טבלה 2: תקציב החינוך והתרבות העירוני (בל"י) ושיעור ההקצבה הממשלתית בו

שנת הלימודים	תקציב ההוצאות העירוני	תקציב החינוך והתרבות	השתתפות הממשלה בתקציב החינוך
1956/57	40,770,000	9,600,000	95,000
1957/58	46,997,000	11,500,000	188,000
1962/63	116,333,000	26,666,000	618,000
1963/64	122,617,000	29,510,000	716,000
1967/68	208,568,000	40,150,000	4,049,000
1970/71	271,478,000	42,147,000	9,135,000
1972/73	414,420,000	59,277,000	14,096,000

סיכום

מערכת החינוך בתל אביב היתה מרכז החינוך העברי בארץ ישראל בתקופת שלטון המנדט הבריטי. למעמד זה זכתה כבר בראשית קיומה כשכונה בשנת 1910, כאשר הגימנסיה העברית הרצליה עברה אליה מיפו. כמה מהמוסדות החשובים של מערכת החינוך העברי התגבשו בתל אביב ותוכניות הלימוד שנוצרו בה השפיעו על מערכת החינוך ביישוב כולו. למעשה שאפה תל אביב לקיים מערכת חינוך עירונית עצמאית כבר בשנים הראשונות להיווסדה. הרצון היה להימנע מכפיפות למחלקת החינוך של ההנהלה הציונית ושל הוועד הלאומי. במהלך שנות העשרים הלך והתבסס מצבה כלכלי של העירייה ואילו תקציב החינוך של ההנהלה הציונית והוועד הלאומי הצטמצם. היקף ההשקעות העירוני בחינוך הלך וגדל וכך גדלה גם האוטונומיה של העירייה בניהול מערכת החינוך. פרנסי העיר ראו במערכת החינוך את אחד מהישיגיה הראויים לציון. השלטון הבריטי איפשר למערכת החינוך העברי בארץ ישראל להתפתח באופן אוטונומי והמעורבות בניהול המערכת ובקביעת תכני החינוך היתה זניחה. העובדה שבתחום השיפוט של תל אביב למדו אז יותר משליש מתלמידי מערכת החינוך העברי בארץ דרבנה את העירייה להרחיב את האוטונומיה שלה בתחום החינוך. החל משנת 1934 ניהלה עיריית תל אביב בעצמה את המשא ומתן עם ממשלת המנדט כדי לקבל ממנה ישירות את

65 סה"ש"נ עת"א 1969, עמ' 184.

66 סה"ש"נ עת"א 1973, עמ' 199.

67 "אוסף ספרים גדול בנושאי יודאיקה – לאוניברסיטת ת"א, כז, 26 בפברואר 1970.

ההקצבה המגיעה לה. תל אביב הפכה אוטונומית בתחום זה וקבעה את גודל תקציב החינוך של בעצמה, שכרה ופיטרה מורים והותירה בידי הרשות המרכזית רק את הפיקוח הפדגוגי.

עם הקמת המדינה איבדה תל אביב את המעמד הפוליטי המיוחד שהיה לה ביישוב היהודי בארץ ישראל וגם חלק גדול מן האוטונומיה העירונית שהיתה לה בתקופה הזאת. בשנים שלאחר הקמת המדינה גברה התלות של העירייה בשלטון המרכזי של מדינת ישראל. ריכוז הסמכויות בידי ממשלת ישראל הביא גם להחלשות האוטונומיה של מערכת החינוך בתל אביב. הממשלה כרסמה באוטונומיה העירונית במסגרת המדיניות הריכוזית שלה ששאפה להכפיף אליה את הרשויות המקומיות באמצעות השליטה בתקציביהן ובאמצעות חוקים ותקנות שהגבילו את עצמאותן. גם המהפך הפוליטי בעירייה בשנת 1959, בו נוצרה זהות בין מפלגת השלטון במדינה לבין המפלגה שבראש הקואליציה העירונית, לא הביא לשינוי המיוחל באופן היחסים בין העירייה לבין הממשלה ורשויותיה וטענות קיפוח כלפי הממשלה נשמעו כל העת. מערכת החינוך המסועפת של תל אביב שכללה בין היתר את החינוך היסודי והעל יסודי, החינוך המקצועי, החינוך הלא פורמלי למבוגרים ולנערים עובדים, ההשכלה למבוגרים, החינוך המיוחד והמכון האוניברסיטאי המשיכה להתנהל בכוחות עצמה, גם כשזכתה לתמיכה מועטה מממשלת ישראל. למשל, העירייה יזמה פרויקטים חינוכיים והוציאה אותם אל הפועל והמרכז לתיאום והכוון של עיריית תל אביב איתר תלמידים מועמדים לנשירה שכוונו ללימודי המשך מותאמים ליכולותיהם. עיריית תל אביב פתחה גם בתי ספר ערב להקניית השכלה יסודית לנערים עובדים בגילאי 14-17 שנפלטו ממערכת החינוך העירונית או שלא למדו בה מלכתחילה. בנוסף פעלו בעיר 15 מוסדות להשכלת מבוגרים, בעיקר בשכונות, במעברות וביפו. תל אביב גם תכננה והוציאה אל הפועל בנובמבר 1963 את "מבצע לביעור הבערות" ובשיתוף משרד הפנים נתבצע הרישום הכולל של מספר האנאלפביתים בעיר הזקוקים ללימוד קרוא וכתוב. גם בתחום החינוך המיוחד פעלה עיריית תל אביב כמעט ללא סיוע חיצוני והקימה מערך שהתמודד עם הפערים בחינוך בעיר במטרה להעלות את רמת הלימודים בבתי ספר יסודיים שהוגדרו "נחשלים" והוקמו כיתות ל"טעוני טיפוח". עיריית תל אביב הצליחה להתמיד ולטפח את מערך החינוך שלה, שהוא מרכיב בסיסי בהתפתחותה האורבנית של העיר, ועשתה זאת בהצלחה יחסית, חרף הקשיים הכלכליים והיחס הצונן לה זכתה מממשלת ישראל במהלך התקופה הנסקרת.⁶⁸

מקורות

אטיאש, מ' 1944. *כנסת ישראל בארץ ישראל: ייסודה וארגונה*. ירושלים: המחלקה לעתונות ולהסברה של הוועד הלאומי.

אלדר, ע' 2013. *בכוחותיה העצמיים, ההתפתחות האורבנית של תל אביב בשלהי תקופת המנדט ובעשורי המדינה הראשונים*. תל אביב: רסלינג

גולן, א' 2010. בחירות עירוניות בתל אביב בשנות החמישים, תהליכים, תוצאות והשלכות. *עיונים בתקומת ישראל*, 20, 80-100.

הניגמן, ש' 1973. *בשם העיר ובשירותה: עשר שנות כהונת מרדכי נמיר כראש עיריית תל-אביב*. תל אביב: עם עובד.

פנסטר ט', ונ' אלפסי. 2005. העיר הלאומית והעיר העולמית: ירושלים ותל אביב בעידן של גלובליזציה. *סוציולוגיה ישראלית*, ו (2), 293-265.

שביט, י' וג' ביגה. 2001. *ההיסטוריה של תל אביב, משכונות לעיר (1936-1909)*. תל אביב: רמות.

שביט, י' וג' ביגה. 2008. *ההיסטוריה של תל אביב, מעיר-מדינה לעיר במדינה*. תל אביב: רמות.

שביט, י' וג' ביגה. 2013. *ההיסטוריה של תל אביב, עיר מתחדשת (1973-1952)*. תל אביב: רמות.

Eldar, E. 2014. May Your Sons Settle the Land: David Ben-Gurion's Attitude toward Tel Aviv as Reflected in the Press. *Journal of Levantine Studies*, 4(1), 9-40.